

Шарабидин кызы Нурай

Кыргыз-Түрк “Манас” Университети

Коомдук илимдер институту, Түркология бөлүмү

Шарабидин кызы Нурай

Магистрантка отделения тюркологии Институт социальных наук

Кыргызско-Турецкого университета Манас

Sharabidin Kyzy Nuray

Master student of the Department of Turkology, Institute of Social Sciences

Kyrgyz-Turkish University Manas

КЫРГЫЗ ТЕЛЕРАДИО АЛЫП БАРУУЧУСУНУН КЕП МАДАНИЯТЫ

КУЛЬТУРА РЕЧИ КЫРГЫЗСКОГО ТЕЛЕ И РАДИОВЕДУЩЕГО

SPEECH CULTURE OF KYRGYZ TV PRESENTER

Аннотация: Кеп маданияты коммуникативдик байланыш болгон, адам менен адам пикир алышкан, мамиле түзгөн бардык чөйрөдө керек. Ал эми телерадио алып баруучуларды даярдоодогу кесиптик талап – кеп маданияты (сүйлөө чеберчилиги). Макала телерадио алып баруучусунун кеп маданияты, андагы кетирилген одоно каталар, кептин коммуникативдик сапаттары жана максаттары жөнүндө маалымат берет. Изилдөөнүн объектисине алынган “кеп маданияты”, “алып баруучунун кеп маданияты”, башкача айтканда алып баруучунун кебинин тууралыгы, тазалыгы, тактыгы, байлыгы, орундуулугу, адеби, таасирдүүлүгү тууралуу маалыматтар мисалдар менен берилген.

Аннотация: Культура речи необходима во всех сферах, где есть коммуникативное взаимодействие, где люди общаются и строят взаимоотношения друг с другом. А профессиональным требованием при подготовке теле- и радиоведущих является развитие их культуры речи (разговорных навыков). В статье представлена информация о культуре речи теле- и радиоведущего, допущенных в ней грубых ошибках, а также о коммуникативных качествах и целях речи. Объектом исследования является «культура речи», «культура речи ведущего», т. е. в статье представлена информация о достоверности, чистоте, аккуратности, насыщенности, уместности, культурности, результативности речи ведущего с предоставлением соответствующих примеров.

Annotation: Speech culture is essential in all spheres of human communication. And the professional requirement for the training of TV and radio presenters is the culture of speech (speaking skills). The article provides information on the culture of speech of the TV and radio presenter, the gross mistakes made in it, communicative qualities and the purpose of the speech. The object of the research is “culture of speech”, “culture of speech of the presenter”, i.e. information about the reliability, purity, accuracy, richness, relevance, literary quality, and the effectiveness of the presenter's speech.

Ачык сөздөр: алып баруучу, кеп маданияты, тил, сөз, сүйлөшүү, телерадио, эфир, адабий норма.

Ключевые слова: ведущий, культура речи, язык, слово, разговор, телерадио, эфир, литературная норма.

Key words: presenter, speech culture, language, speech, communication, television and radio, broadcast, literary norm.

Радио берүүлөр биздин коомдогу – эң чоң жүктү көтөрүп турган чыгармачыл ишмердик жана учурда маалымат таркатуунун эң арзан, жеңил жолу. Аны 1985-жылы 7-майда орус физиги Александр Попов ойлоп тапкан. Кыргызстанда радио уктуруу ХХ кылымдын 20-жылдарынан башталган. Ал эми көптөгөн изденүүлөрдүн, аракеттердин, көп жылдык тажрыйба иштердин натыйжасында 1931-жылы Москвада эксперимент катары биринчи телеберүү көрсөтүлгөн жана ал үнсүз болгон. Убакыттын өтүшү менен алгачкы телевизиондук көрсөтүүлөр көрсөтүлө баштады. Көрсөтүүдөгү ар бир окуяны көрарманга түшүндүрүп туруучу, тактап айтканда экрандагы гид, жетелөөчү алып баруучу талап кылынды. Албетте бул адистикке журналисттер чакырыла баштады. Ошентип, алып баруучу дикторго караганда импровизацияга укуктуу, алда канча сөз эркиндиги жогору, бирок ошол эле учурда сөзгө жоопкерчилиги зор, көрөрманды көрсөтүүнүн ичинде жетелей алган алып баруучулук адистиги калыптана баштады.

Алып баруучунун кеп маданиятын изилдөөдөн мурда кыргыз тил илиминдеги кеп маданиятынын изилденишине сереп салалы. Кыргыз тилинин кеп маданияты боюнча алгачкы маалыматтар Касым Тыныстановдун эмгектеринде кездешет. Ал эми кыргыз тил илиминде кеп маданияты 1990-жылдарда изилдене баштаган. Кыргыз тилинин кеп маданиятын алгачкылардан болуп изилдегендердин бири С.Мусаев болгон. Анын 1999-жылы “Кеп маданияты жана норма” деген китеби жарык көргөн. 2002-жылы А.Биялиевдин “Кыргыз адабий тили жана анын адабий нормасы”, А.Чолпонбаев менен Н.Календерованын “Сүйлөө чеберчилиги”, Т.Токоевдин “Тил жана сүйлөшүү проблемасы” эмгеги, 2003-жылы Т.Акматовдун “Кыргыз тилинин адабий нормалары”, “Кыргыз адабий айтымынын негиздери” аттуу эмгектер жазылган. Мындан тышкары, К.Абдыраимовдун “Кеп ишмердүүлүгү – окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүүнүн негизги өбөлгөсү”, 2004-жылы Т.Аширбаев менен А.Айтманбетов “Кеп маданияты”, 2007-жылы Ж.Дүйшеевдин “Сүйлөө маданияты жана стилистика”, “Чечендик чебер искусство кантип жаралат?”, 2007-жылы А.М.Исираилованын “Кыргыз кеп маданияты”, 2013-жылы Т.Уметалиеванын “Кыргыз тилинин кеп маданиятынын илимий негиздери” аттуу кандидаттык диссертациясы жазылган. Ошондой эле 2021-жылы педагог С.Рысбаевдин “Сөз жөнүндө сөз” китебинде дагы кеп маданияты жана анын коммуникативдик сапаттары жөнүндө учкай маалымат берилген.

Ал эми алып баруучунун кеп маданиятына токтоло турган болсок, бул тема кыргыз тил илиминде, кыргыз журналистикасында изилдөөнүн объектиси болгон эмес. Бирок ушул темага жакын эмгектерден Тамара Жаманбаеванын “Алып баруучунун чеберчилиги” аттуу эмгеги 2014-жылы жазылган. Мында алып баруучунун кесиптик чеберчилигине токтолуп жатып, кеп маданияты боюнча да азыноолак кеп салган. Автор китебинде алып баруучу кеп маданиятына дыкат көңүл буруусу керектигин, орунсуз кайталоодон качышы, сөз байлыгын өстүрүүсү керектигин баса белгилеген. Ошондой эле алып баруучулардын эфирде кеп маданиятын бузгандыгына мисалдар берилип, мындан кутулуу үчүн бир нече сунуш-пикирлерин айткан. Белгилүү журналист Мыктыбек Арстанбектин “Мени тандаган кесип” китеби 2017-жылы жазылган. Бул эмгек журналисттик кесиптин алиппеси катары каралып, бул кесипке байланыштуу бардык сөздөрдү түшүндүрүп берүүгө аракет кылган. Алып баруучу, шоумен, ди-джей, модератор, диктор – булар ким, кандай кызмат аткарат, алар кандай компотенттүүлүккө ээ болушу керек деген сыяктуу суроолорго жооп изделген. Мында журналисттин же болбосо, алып баруучунун кеби кандай болушу керек, эмнеге көңүл бөлүшү

керектиги да айтылган. 2009-жылы Н.Казакованын “Чечендик өнөр (Риторика)” аттуу эмгегинде кеп маданиятынын Грецияда жаралышы, өнүгүшүнөн баштап кыргыз элинин кеп маданиятына чейин изилдөөгө аракет кылган. Кыргыз тилинин кеп маданиятын изилдөөдө фольклористика жанрын караган. Ошондой эле автор канткенде кызыктуу маек курууга болорун көрсөтүп берген. Жогорудагы эмгектерден маалымат алып, дагы башка маалыматтардан пайдалануу менен диссертациябыздын кийинки бөлүмдөрүн жаздык.

Кеп маданияты алгач “риторика” деген ат менен Грецияда пайда болуп, өсүп-өнүгүп өз алдынча илим катары калыптанган. Ал эми кыргыз элинде болсо 20-кылымда гана изилдөөнүн объектиси болуп, өз алдынча тил илиминин бир бутагына айланган. Бирок бул сөз кыргыздар кеп маданиятын жаңыдан гана үйрөнө баштады дегендик эмес. Улуу муундардын урпактарына калтырган түбөлүктүү мурасы болгон фольклордо кыргыз элинин байыртадан бери келе жаткан салт-санаалары, бай тажрыйбасы, акыл-кеңеши, бүткүл асыл өнөрлөрү, чыныгы чыгармачылык чеберчиликтери сакталып калган. Ошол эле “Манас” эпосунун үчилтиги, “Эр-Төштүк”, “Курманбек”, “Жаңыл Мырза”, “Кедейкан” ж.б. сыяктуу эпос-дастандарда сансыз санат, насыяттар, термелер, тамсил-жомоктор кездешкени буга айкын далил болуп бере алат.

Мындан тышкары кыргыз элинде олуялар, көсөмдөр, ак таңдай акындар, сынчылар, чечендер, кара кылды как жарган калыстар, канчалаган талаш маселелерди өзүнүн даанышмандыгына, сөз билгилигине салып чечкен казылар жашап өткөндүгү баарыбызга маалым. Булардын айрымдарын атай турган болсок: Жээренче чечен, Санчы сынчы, Толубай сынчы, Куйручук, Акыл Карачач, Тилекмат аке, Сарт аке, Мойту аке, Садыр аке, Кыдыр аке, Женижок, Барпы, Эшмамбет, Арстанбек Буйлаш уулу, Калыгул Бай уулу, Молдо Кылыч, Тоголок Молдо, залкар жазуучубуз Чыңгыз Айтматов ж.б. санай берсек түгөнбөйт. Булар өз убагында айтылган, калем учуна илинбеген сөздөрдүн күкүмүн жерге түшүрбөй, кулагына куюп, аң-сезимине сактап келгендигин көрөбүз. Алар керт башынын кызыкчылыгын гана ойлобостон карапайым калктын арыз-муңун, максат-мүдөөсүн тартынбай хандарга, бектерге жеткирип, “баш кесмек бар, тил кесмек жок” экендигин жакшы түшүнүшкөн. Байыртадан сөздүн күчүн жогору баалаган кыргыз эли дагы аларды алаканына салып, кастарлап, чечендик өнөрдү кесиптердин эң алдыңкысы катары баалап “өнөр алды – кызыл тил” деп айтышкан.

Бул макалада алып баруучунун кеп маданиятын төмөндөгүдөй коммуникативдик сапаттарга жана максаттарга бөлүп каралды:

Алып баруучунун кебинин тууралыгы. Кептин тууралыгы – жалпы коомчулук үчүн бирдей мүнөзгө ээ болгон адабий тилдин калыптанган нормасына ылайык туура баа бере билүү менен фонетикалык, лексикалык, грамматикалык нормаларды туура колдонуу, конкреттүү шарт-кырдаалга жараша тилдик бирдиктердин эң мыктысын колдонуу аркылуу өз ой-пикирин, түшүнүгүн ачык, элестүү жеткирүүгө жана туура маалымат берүүгө аракеттенүү болуп саналат.

Телерадионун коомдун күзгүсү экендигин жогоруда баса белгиледик. Ал эми алып баруучу туура сүйлөбөй, туура жазбай, адабий тилдин белгилүү бир учур аралыгындагы калыптанган, жалпыга бирдей милдеттүү мүнөзгө ээ нормаларын, эрежелерин, талаптарын толук, так сактап, бузбай туура колдонбой туруп сүйлөө маданияты жөнүндө кеп кылуу мүмкүн да эмес. Демек, кептин тууралыгы жалпы эле кеп маданиятындагы эң негизги шарты, башкы талабы десек болот.

Айрымдарда суроо туулушу ыктымал: кандай кеп-сөз туура болот да, кандай кеп-сөз туура эмес болот? Мисалы, угарман үзүлүп кетти (угарман байланыштан алыстап кетти), өтүп кеткен апамдын туулган күнү менен куттуктайм (апамдын өтүп кеткен туулган күнү менен

кутуктайм), канаттуу сөздөр (учкул сөздөр), басманын беттерине (басма сөз беттерине), Германиядан жасалган бут кийимдер (Германия өлкөсүндө жасалган бут кийимдер), иттин күйөөсү (иттин эркеги), мышык бакырып жиберди (мышык мылоп жиберди), биз азыр сизге өзүбүз чыгабыз (биз азыр сизге өзүбүз телефон чалабыз), бир кол, бир баш болсок гана ийгиликке жетебиз (бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарсак гана ийгиликке жетебиз), булакты көрсөң көзүн тазала (булакты көрсөң көзүн ач), кош бойлуу мектеби (кош бойлуулар мектеби), бул өтө күлкүмүштүү (бул өтө күлкүлүү), эл аралык фондулардын (эл аралык фонддордун), баалар укмуш кымбаттап кетти го? (баалар укмуш өсүп кетти го? (баалар көтөрүлөт же түшөт)), куда кааласа баары жакшы болот (кудай буюрса баары жакшы болот) ж.б., айтылыштарды алсак, булардын кашаа ичиндеги варианттары туура, ал эми кашаанын сыртында берилгендери туура эмес айтылыш катары аныкталат.

Эгерде сүйлөгөн сөзүбүз, айткан кебибиз туура болбосо, кеп маданиятынын жогорку деңгээлдеги устаты болуп, “оозубуздан бал тамып” турса дагы андай “куру сөздүн” эч кимге кереги жок. Мындай жалган кеп менен эң эле жөнөкөй кабар берүү, бир нерсе түшүндүрүү же болбосо күнүмдүк пикир алышуу мүмкүн эмес.

Алып баруучунун кебинин тазалыгы. Тилдин коммуникативдик сапатына, маданияттуулугуна тиешелүү маанилүү маселелердин бири – кептин тазалыгы болуп саналат. Бул кайсы тилде сүйлөп жаткан болсоң ошол тилде таза сүйлөөнү, чет сөздөрдү ыгы жок колдонбоону түшүндүрөт. Сүйлөгөн сөзүбүз таза болбой туруп, тилибиздин жалпы маданияты жаатында кеп кылууга да мүмкүн эмес. Кээде чет сөздөрдү да жөнсүз бузуп, түзүлүшүн өзгөртүп, басымды туура эмес коюп, айрым учурда сөзмө-сөз туура эмес которуп же болбосо которбостон эле, айта турган оюн же түшүнүктү билдирер өз тилинин каражаттары бар экендигине карабастан, башка тилдин каражаттарын, орус, англис тилдерин аралаштырып сүйлөгөн жагдайлар арбын. Мисалы, где-то сентябрда бокс боюнча чемпионат мира болот (болжолдуу түрдө сентябрда бокс боюнча дүйнөлүк мелдеш өткөрүлөт), рабочая сила табылат (жумушчу күч табылат), сиз бизге мешайт этип жатасыз (сиз бизге жолтоо болуп жатасыз), кечиресиз, отчествоңузду айтып койсоңуз (кечиресиз, атаңыздын атын айтып койсоңуз), бир аз скромный болуш керек (бир аз токтоо, оор басырыктуу болуш керек), бул сенден зависеть этет (бул сенден көз каранды болот), жумуштан повышению кетет окшойм (жумуштан көтөрүлөт окшойм), кстати смс жөнөткөндү унутпаңыздар (баса билдирүү жөнөткөндү унутпаңыздар) жб.

Мындай көрүнүштөргө чара көрүү үчүн тилибиздин жалпы маданиятын арттырууга багытталган иштерди жасоо максатка ылайык. Буга ар бир тилдин өзүнүн өзгөчөлүгүн шарттоочу, аны айгинелөөчү иш-чаралар катары адабий тилдин нормасын бузбоо, кеп байлыгын өстүрүү, кеп тууралыгын жана тазалыгын арттыруу кирет.

Тилчи-окумуштуу С.Мусаев өзүнүн эмгегинде: “Тилдин жалпы маданияттуулугу, анын ачык-так, таасирдүүлүгү, таамай, жеткиликтүүлүгү, кудурет-күчү, жагымдуу, көркөм элестүүлүгү, кулакка куюлуп, дилге уюп, көөдөндө калышы, түшүнүк-туюмдуулугу, алды менен, кеп сөзүбүздүн тазалыгынан башталат” (Мусаев, 1999: 49) деген пикирин билдирген. Күнүмдүк речибизде өз пикирин айтып билдирүүдө өз эне тилинен каражат издеп отурбай эле эчактан бери көнүмүш болуп калган орус сөздөрүн кошуп айта салуу адатка айлангандай. Бул көрүнүш тилибизде оркоюп өөн учурап жатса да, өзүбүздүн тилдеги сөз каражаттарды унутуп, анын ордун биротоло ээлеп алган, өз сөзүбүздү унуттуруп койгон керексиз сөздөрдөн кутула албай келеткандыгыбыз айдан ачык.

Коомдун тамырын кармап келаткан телерадио тармагындагы адистердин, бөтөнчө алып баруучулардын кеби таза болушу керек. Алар ар бир аталышты так билип, термин менен

сүйлөөгө, неологизмдерди так айтып, сүйлөп жатканда сөзүнүн башын кыргызча, аягын башка тилде бүтүрбөй кебинин тазалыгына кылдат көзөмөл кылуусу шарт. Кептин тазалыгына кедерги болуучу көрүнүштөргө төмөнкүлөр кирет: варваризмдер, диалектизмдер, жаргонизмдер, вульгаризмдер, “мите” сөздөр, канцеляризмдер ж.б.

Алып баруучунун кебинин байлыгы. Сөз байлык (кеп байлык) – “белгилүү бир ой-пикир, кабар, түшүнүк-туюмду билдирүү, пикир алышуу үчүн чектелген аз сандагы эле тилдик бир түрдүү каражаттарды, формаларды колдоно бербестен, тилдик казына-кенчтин бар мүмкүнчүлүгүн кеңири пайдалануу, аларды ыгы жок кайталабай колдонуу катары аныкталышы мүмкүн, б.а., кеп байлыгы, бир жагынан, тилдик каражаттардын көптүгү, молдугу, ар түрдүүлүгү болсо, экинчи жагынан, аларды ийкемдүү, зарылчылыгына жараша тандап-тескеп пайдалануу болуп саналат” (Мусаев, 1999: 32).

Кээде адамдар айтайын деген оюн ирети менен айта албай, сөздөрүнүн орду алмашып берейин деген оюнун же болбосо сүйлөө логикасынын бузулушу көп байкалат. Мындай каталар адамдардын сүйлөө чеберчилигинен эмес, кээде сөз байлыгынын аздыгынан, сөздүк корунун жардылыгынан, сөзгө маани бербегендиктен же кептин төркүнүн түшүнбөй, маңызына жетпей сүйлөгөндөн пайда болот. Маселен, “чубалжыбай, кыска, жыйынтыктуу айтылган сөз жакшы болот да, адамга жеткиликтүү, түшүнүктүү келет”, - деген эле ойду конкреттүү шарт, кырдаал-чөйрөгө ылайык “сөз жакшысы кыска, айта салса нуска”, “аз сөз – саз сөз” ж.б. таризде берүү белгилүү деңгээлде так, көркөм, элестүү, жеткиликтүү болот.

Ал эми телерадио алып баруучуларынын сөз байлыгына токтоло турган болсок, сөзмөр, сөз баккан, сөздүн төркүнүн билип, сөз кадырлаган адам эфирде эч кыйналбайт. Анын бул артыкчылыгы “сөз жоодон да, доодон да куткарат” демекчи, кээде ар кандай ыңгайсыз учурлардан жол тапканга да жардамын тийгизет. “Коом күзгүсү кызматкерлеринин” сөз байлыгы – сүйлөгөн сөздүн, айткан кептин коммуникативдик сапатын көрсөтүүчү, кеп маданиятын тастыктоочу негизги талап экендиги анык. Лексикону канчалык бай болсо, оюн так бере турган сөздөрдү учурунда таап, өз оюн ошончолук так, таамай жеткире алат. Ошол эле учурда жадатма кайталоолордон алыс болот. Мындай кайталоолордон кутулуунун негизги каражаты катары көп маанилүү синоним сөздөрдү, учкул сөздөрдү жана фразеологизмдерди колдонсо жакшы натыйжа берет.

Алып баруучунун кебинин тактыгы. Пикир алышуу тажрыйбасында кеңири колдонуп жүргөн тилдик каражаттардын ар кандай кырдаалдарда зарылчылыкка жараша ачык, так, даана, таамай болушу – кеп маданиятына коюлуучу негизги шарттардын бири болуп эсептелет.

Ал эми телерадио алып баруучунун кебинин тактыгы анын кесиптик чеберчилигинен кабар берип турат. Телерадио алып баруучунун сүйлөгөн сөзү, айткан кеби, жазган жазуусу канчалык так-таамай болсо анын түшүнүктүүлүгү, жеткиликтүүлүгү ошончолук артат. Тактап айтканда, сөз болуп жаткан нерсе, предмет жөнүндө толук түшүнүк, кабар алууга болот. Тескерисинче, алып баруучунун кеп-сөзү так-таамай болбосо, ал предмет жөнүндө ачык-так, толук, жеткиликтүү маалымат бере албайт, түшүнүк-туюмубуз бүдөмүк тартып, айтылган кеби максатына жетпей калат.

Сүйлөшүүдөгү тактык же болбосо кептин тактыгы деген эмне? Бул сүйлөөчүнүн белгилүү бир кырдаалга карата айткан кебин тындагандар “таамай айтты”, “кепти кыябына келтире айтты”, “так айтты”, “таасын айтты” деп кулагынын кычуусу канып, ыраазы болуп уккандагы кеп десек жаңылыштык болбос. “Кеп тактыгы талашты чечет” демекчи мындай курч, таасын айтылган кеп ар кандай бүдөмүк ойлорду жоготуп, көкүрөккө уюп, көөдөндө калат.

Алып баруучунун кебинде сөздөр бирин экинчиси улап, бир сөздү экинчи сөз толуктап, бекемдеп ойду кеңейтип, өнүктүрүп жүрүп отурууга тийиш. Ошондо гана айтайын деген ой, берейин деген маалымат таасирдүү, түшүнүктүү болуп, алып баруучунун кеби так болот. Алып баруучунун кеби так болбосо, анда ал кептин көркөмдүүлүгү, таасирдүүлүгү жана орундуулугу да болбойт.

Алып баруучунун кебинин орундуулугу. Кеп маданиятынын коммуникативдик максаттуулугунун бир бөлүгү болгон кептин орундуулугу сүйлөшүү маданиятыбызды көрсөткөн негизги принциптердин бири. Себеби сүйлөө жаатында канчалык чебер болбойлу ар кандай шарт-кырдаалда айтыла турган сөз жана айтылбай турган сөз болот эмеспи. Муну даанышмандын “Сүйлөп койгонум үчүн далай ирет өкүнгөм, бирок сүйлөбөй койгонум үчүн бир да жолу өкүнө элекмин” дегенинен эле билсек болот. Кыргызда “Айтылган сөз – атылган ок”, “Ойлонбой сүйлөгөн онтобой ооруга жолугат”, “Сүйлөгөнүң алтын болсо, укканың кумүш” деп көп сүйлөөдөн тыйып, абайлап, сөздү орду менен сүйлөөгө үндөп келишкен. Кептин коммуникативдик сапатын жана максатын билдирген кептин орундуулугу кээде кептик этикет же болбосо кеп адеби деп да берилип жүрөт.

Ал эми кеп адеби, сүйлөшүү этикасы эмне дегенде эле, алгач “сылыктык”, “элпектик”, “сыпайыкерчилик”, “жылуу сүйлөө” деген сөздөр аркылуу түшүндүрүлөрү анык. Бирок булар жалпы түшүнүктү гана билдирет. Булар өз ичинен ар кандай кырдаал-шартка жараша тематикалык жактан жиктелип, жашоо-турмушубуздун маани-маңызын аныктайт. Мисалы: саламдашуу, ал-акыбал суроо, кайрылуу, ыраазычылык билдирүү, кечирим суроо, улуулар, кичүүлөр, теңтуштар менен болгон маек, куттуктоо, көңүл жубатуу, коштошуу ж.б. Бул темаларда сүйлөшүүдө ар биринин өзүнүн коомчулук тарабынан кабылданып калыптанган, туруктуу лексикалык жана грамматикалык формалар, белгиленген сөздөр бар экендиги белгилүү.

Ал эми телерадио алып баруучусунун кебинин орундуулугуна, кеп адебине токтоло турган болсок, биринчиден алып баруучунун кеби өз максатына жетиш үчүн көрармандардын, угармандардын өзгөчөлүгүн (жаш курагын), программанын алкагында ошол аудиторияны эске алуу менен баарына түшүнүктүү, ынанымдуу, таасирдүү, өзү багытталган программага ылайык түзүлүшү керек. Ошондой эле программанын алкагында эфир алып барып жаткан алып баруучу, программага ылайык тилдик каражаттарды колдонуусу зарыл. Балдар темасындагы программада сулуулук жаатында сүйлөө же саясий берүүдө музыка жөнүндө айтуу, болбосо маданий эфир алып барып жатып атомдук физика тууралуу сөз кылуу орунсуз болоору баарыбызга маалым. Ар бир программанын максатына, жүрүшүнө ылайык сөздөр, сүйлөм түрлөрү, интонация, үндүн абалы, темп, пафос тандалып алынышы шарт. Бул айтылгандарды эске алып, берүүнү жетектеген алып баруучунун кеби угармандар, көрармандар тарабынан жакшы кабыл алынып, жеткиликтүү болот.

Алып баруучунун кебинин таасирдүүлүгү, көркөмдүүлүгү. Телерадио алып баруучусу жогорудагы саналган кептин коммуникативдик сапаты жана максаты деп эсептелген кептин тууралыгы, кептин тазалыгы, сөз байлык, кептин орундуулугу же кеп адеби, кептин тактыгы ж.б. дыккат көңүл буруу менен өз кесибин жоопкерчилик менен, сүйүү менен иштегенде ал адистин кеби таасирдүү, көркөмдүү, өтүмдүү болуп, коомчулукка кеңири таасир этүүчү касиетке ээ болот. Ошондой эле алып баруучунун кебине коюлуучу талаптардын ичинен эң жогоркусу – бул кебинин таасирдүүлүгү, көркөмдүүлүгү. Алып баруучу кебинде тилдик каражаттар менен биргеликте көркөм сөз каражаттарын активдүү колдонууга тийиш.

Алып баруучунун кеби жөн гана кабарлоого багытталбай, таасир этүүгө багытталышы керек. Бул кептин көркөмдүгүнө байланыштуу болот. Алып баруучу кеби аркылуу угуучунун, көрармандын акыл эси менен гана байланыш түзбөстөн, анын аң- сезимине, жан дүйнөсүнө дагы – көпүрө түзүүгө милдеттүү.

Жалпылап айтканда, алып баруучунун кеп маданияты анын кесиптик чеберчилигин көрсөтөт. Кеп маданияты мыкты өздөштүрүү аркылуу алып баруучу жогорку деңгээлге көтөрүлүп, коомдо кадыр-баркка ээ болуп, каналдын, телерадионун жүзүнө, жылдызына айланат.

Кыргыз эли сүйлөө, угуу маданиятына абдан маани беришкен. Ата-бабаларыбыздын доорунда кеп маданияты атайын окутулбаса дагы сөз багып, сөздү аздектеп, аны улуу мурас катары кабылдашкан жана ага аяр мамиле кылышкан. Ошол доордо кеп маданиятын изилдөөгө муктаждык жаралган эмес. Ал эми учурда кеп маданиятыбыз жардыланып, тилибиздин келечеги жоголуп бара жаткан заманда кеп маданиятын атайын изилдөөгө чара көрүлүүсү керек деп эсептейбиз. Бул темага байланыштуу дагы көптөгөн изилдөө иштери жүргүзүлүп, кеп маданиятын өнүктүрүүгө ар бир атуул астейдил мамиле кылышы керек.

Колдонулган адабияттар:

1. Абдулдаев Э., Исаев Д. Кыргыз тилинин орфографиясынын эрежелери – Фрунзе, 1977.
2. Абдырахманов К. Кеп ишмердүүлүгү – окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүүнүн негизги өбөлгөсү. – Бишкек, 2012.
3. Арстанбек М. Мени тандаган кесип: Телевизиондук журналистиканын алиппеси. –Б., 2017. -216 б.
4. Ашырбаев Т., Айтмамбетов А. Кеп маданияты. – Бишкек, 2004.
5. Биялиев А. Кыргыз адабий тили жана анын адабий нормасы. – Бишкек: Учкун, 2002. -192 б.
6. Васильев А. Основы культуры речи. – М., 1988.
7. Дүйшеев Ж. Сүйлөө маданияты жана стилистика. 1-китеп: Студенттер, мугалимдер үчүн окуу куралы. –Бишкек, 2007. -199 б.
8. Дүйшеев Ж. Сүйлөө маданияты жана стилистика. 2-китеп: Студенттер, мугалимдер үчүн окуу куралы. –Бишкек, 2007. -192 б.
9. Дүйшеев Ж. Чечендик чебер искусство кантип жаралат? –Бишкек, 2007.
10. Жаманбаева Т. Телерадио алып баруучусунун чеберчилиги. –Бишкек: Улуу тоолор, 2014. -172 б.
11. Закиров С. Кыргыз элинин макал, лакаптары. – Ф: Мектеп, 1972. – 112 б.
12. Исираилова А.М. «Кыргыз кеп маданиятынын мааниси жана өзгөчөлүгү» Бишкек 2013.
13. Казакова Н. Чечендик өнөр (Риторика). – Бишкек, 2009.
14. Керимжанова Б. Кыргыздын макалдары, лакаптары жана учкул сөздөрү. – Фрунзе: “Кыргызмамбас”, 1964. – 95 б.
15. Кыргыз журналистикасынын тарыхы. –Бишкек, 2002. -208 б.
16. Кыргыз тилинин жазуу эрежелери. “Кыргызстан” – Бишкек, 1995.
17. Кыргыз тилинин сөздүгү, Бишкек: “AVRASYA JAYINCILIK”, 2010.
18. Кыргызча-орусча сөздүк. Түзгөн К.К.Юдахин. – М., 1965.
19. Мусаев С.Ж. Кеп маданияты жана норма. – Бишкек, 1999.
20. Осмонова Ж., Конкобаев К., Жапаров Ш. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. КТМУ. – Бишкек, 2001.

21. Рысбаев С.К. Сөз жөнүндө сөз. –Бишкек, 2021. -240 б.
22. Уметалиева Т.У. Кыргыз тилинин кеп маданиятынын илимий негиздери, канд.дисс. –Бишкек, 2013.
23. Чолпонбаев А.К., Календерова Н.К. Сүйлөө чеберчилиги. Кеп маданияты / Жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн окуу методикалык курал. – Бишкек., 2002. -88 .

Рецензент: Кыргыз-Түрк Манас университетинин доценти Абдиев Т.